

КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ ДІНІ ЖӘНЕ ШАМАНИЗМ

¹ Т.Т. Абылов, ² А.Ә. Рыскиева, ³ Қ.А. Затов

АҢДАТПА

Шамандық көне түріктердің діні деген пікір ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымда болды. Шын мәнінде шаманизм дін емес, адамдар мен рухтар әлемін байланыстырушы деп санаталын шаманның тұлғасы төңірегінде қалыптасқан сенімдер жиынтығы. Алайда қате қабылдаулар мен мақсатты бұрмалаулардың нәтижесінде шаманизм түріктердің көне діні ретінде көрсетілді. Дегенмен көне түрік дінін, Көк Тәңірі сенімімен қатар қарастырғанда шамандық арасындағы айырмашылықтар айқындала бастайды. Шаманизмнің не екені және уақыт өте келе оның Көк Тәңір сенімімен қаншалықты араласып кеткені қазір кезде белгілі болып отыр. Әрине, бұл бағыттағы зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Алайда, қазіргі кезде дінтанулық зерттеулер аясында да түріктердің байырғы діні шамандық емес деген пікір ғылыми дәлелденген факт ретінде айтылуда. Көк Тәңірі сенімі жан-жақты зерттеліп, көне түріктердің діні туралы жан-жақты білімге қол жеткізілуде. Бұл зерттеуде авторлар көне түріктер дінінің негізін Көк Тәңірі сенімі құрағанын және олардың монотеистік сенімде болғанын дәлелдеуге талпыныс жасаған. Ал шаманизмге мистикалық емдеу, рухани әлеммен байланыстыру, транс және экстаз әдістерін қолдану сияқты әрекеттер айналасында қалыптасқан сенім ретінде анықтама береді.

Түйін сөздер: Көне түріктер, дін, шаманизм, Көк Тәңірі, тәңіршілдік, монотеизм.

^{1, 2, 3} Нұр-Мүбәрак
Египет ислам мәдениеті
университеті,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Т.Т. Абылов,
abylovtt@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Абылов Т.Т., Рыскиева А.Ә.,
Затов Қ.А. Көне түріктердің
діні және шаманизм //
Адам әлемі. – 2022.
– №4 (94). – Б. 123-134.

Религия древних тюрков и шаманизм

Аннотация. Мнение о том, что шаманизм – это религия древних тюрков, давно бытует в научном обороте. На самом деле шаманизм – это не религия, а совокупность верований, сформировавшихся вокруг личности шамана, который считается связующим звеном между людьми и миром духов. Однако в результате недоразумений и преднамеренных искажений шаманизм был представлен как древняя религия тюрков. Однако различия между шаманизмом начинают становиться ясными при рассмотрении древней религии тюрков вместе с верой в Тенгри. Теперь известно, что такое шаманизм и насколько он со временем смешался с верой в Тенгри. Конечно, исследований в этом направлении еще недостаточно. Однако в настоящее время даже в рамках религиоведческих исследований утверждается мнение о том, что древней религией тюрков не является шаманизм. Еще тщательно изучается вера в Тенгри, достигаются всесторонние знания о религии древних тюрков. В этом исследовании авторы попытались доказать, что вера в Тенгри легла в основу религии древних тюрков и что они верили в единого Бога. А шаманизм определяется как вера, сформированная вокруг таких практик, как мистическое исцеление, связь с миром духов и использование техник транса и экстаза.

Ключевые слова: Древние тюрки, религия, шаманизм, Кок Тенгри, тенгрианство, монотеизм

Religion of the Ancient Turks and Shamanism

Abstract. The opinion that shamanism is the religion of the ancient Turks has long existed in scientific circulation. In fact, shamanism is not a religion, but a set of beliefs that have formed around the personality of a shaman, who is considered a link between people and the world of spirits. However, as a result of misunderstandings and deliberate distortions, shamanism was presented as an ancient religion of the Turks. However, the differences between shamanism begin to become clear when considering the ancient religion of the Turks along with the belief in Tengri. Now we know what shamanism is and how much it eventually mixed with belief in Tengri. Of course, there is still not enough research in this direction. However, at present, even within the framework of religious studies, the opinion is affirmed that the ancient religion of the Turks is not shamanism. Faith in Tengri is also carefully studied, comprehensive knowledge about the religion of the ancient Turks is achieved. In this study, the authors tried to prove that the belief in Tengri formed the basis of the religion of the ancient Turks and that they believed in a single God. And shamanism is defined as a belief formed around practices such as mystical healing, connection with the spirit world, and the use of trance and ecstasy techniques.

Key words: Ancient Turks, Religion, Shamanism, Kok Tengri, Tengrism, Monotheism.

Кіріспе

Көне түріктер тарихта өте үлкен географиялық аймақты иеленіп, өздері өмір сүрген аймақтардағы әртүрлі мәдениеттермен, өркениеттермен және діндермен араласқан. Иран, Қытай мен Месопотамия мәдениеттері, буддизм, манихейлік, христиандық пен иудаизм діндері түріктердің мәдениеті мен діни жүйесіне өз әсерін тигізген. Дегенмен көне түріктер дінінің қазіргі кезде қалай аталғаны белгілі болмаса да, олардың өздеріне тән дәстүрлі діні болғаны белгілі. Алайда ғылымда бұл көне түрік дінінің атауынан бастап, типологиясына дейін әлі күнге дейін басы ашылмаған көптеген мәселе бар. Мұның бір себебі де көне түріктердің діні туралы дереккөздердің аздығы. Сонымен қатар көбінде түріктердің діни наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптарына қатысты мәліметтерді тек көрші халықтар қалдырған жазбалардан білеміз. Алайда олар жеткізген мәліметтердің қаншалықты дұрыстығы да үнемі пікірталас тудырып келеді.

Көне түрік дінінің ескі әрі маңызды дереккөздерінің бірі Чойти-Тамир жазбалары екені даусыз. Бұл жазбаларда алғаш рет Тәңірге «Идук» деген сипат

беріледі. Сонымен қатар Орхон өзенінің жағасында 732/734 ж.ж. орнатылған ескерткіштерде кейбір діни ұғымдар кездеседі. Алайда бұл жазбаларда кездесетін «Тәңірі», «Йер суб», «Идук», «Ұмай», «Құт», «Күч», «Үлүг», «Түрік Тәңірі» ұғымдарымен тұтас бір діни жүйені анықтау мүмкін емес.

751 жылғы Атлах шайқасының нәтижесінде түріктер ислам әлемімен, арабтар түрік әлемімен танысуға мүмкіндік алды. Түріктердің наным-сенімдері мен салт-санасы орта ғасырлық мұсылман географтары мен саяхатшыларының назарын аударып, олар бұл тақырыпта қарапайым бақылауларға сүйене отырып мәліметтер қалдырған. Дегенмен бұл ғалымдар мен саяхатшылар түріктердің дініне өз діндерінің шеңберінде баға берсе де, олар түріктердің тек бір құдайға сенетіндігі туралы маңызды мәліметті жеткізген. XIII ғасырда Еуразия даласына келген И.П. Карпини мен У. Рубрук сияқты еуропалық саяхатшылар да көне түріктердің діні бір құдайға табынғандарын айтады.

Көне түріктердің діні туралы ғылыми зерттеулер, XIX ғасырда орыс ғалымы В.В. Радловпен басталды деуге болады. Ол алтайлықтар арасында көрініс

берген шамандықты көне түріктердің төл діні деп тұжырымдайды [1, 355 б.]. Осы болжамды негізге ала отырып, В.В. Радлов Орта Азиядағы түрік халықтары арасында шаманизм іздерін зерттейді. Оның еңбектері кейіннен көптеген зерттеушілер сүйенетін негізгі дереккөз ретінде қабылданды және бұл өз кезегінде көне түріктердің діні шамандық деген тезистің қабылдануында үлкен рөл атқарды. Алайда қазіргі ғылыми зерттеулер көне түрік дінінің қарапайым шамандықтан әлде қайда күрделірек діни жүйе болғандығын көрсетіп отыр.

Әдіснамасы

Көне түріктердің дінін кешенді талдау барысында тарихи, салыстырмалы, феноменологиялық, философиялық, теориялық әдістер қолданылды. Мақала дайын болғанға дейін материалды іздестіру және іріктеу, жан-жақты зерделеу мен дінтанулық талдау жасау, тұжырымдар қалыптастыру, ұсыныстар әзірлеу сияқты кезеңдерден өтті. Мақаланың деректік негізін әр түрлі тілдердегі тарихи дереккөздермен қатар, көне түріктердің дініне қатысты зерттеулерімен танылған батыстық, ресейлік, түркиялық және отандық жетекші ғалымдардың еңбектері құрады. Сондай-ақ мақаланы жазу барысында діни және тарихи құбылыстар мен процестерді жан-жақты, динамикалық түрде, өзара байланыстар мен қайшылықтар жиынтығы арқылы зерттеуді қамтамасыз ететін жүйелі талдау принципін басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім

I Көне түріктердің діні шамандық па?

Шаман термині тунгус тілінен алынған. Бұл сөзді ғылыми айналымға орыс ғалымдары енгізген. Түріктерде «шаман» атауының орнына негізінде «қам» сөзі қолданылған [2, 15 б.]. Әрине, Еуразия даласын мекендеген халықтарда

бұл ұғымға қатысты әр түрлі атаулар да кездеседі. Мәселен, шаманды якуттар ойуун, моңғолдар бөгү/бөө, буряттар боо, қырғыздар бакшы, қазақтар бақсы деп атайды. М. Элиаде, тунгус тілінде «шаман» сөзінің түбі пали тіліндегі «самана» сөзімен байланысты деп пайымдайды [3, 22 б.].

Шаманизмді алғаш зерттегендердің бірі ресейлік бурят ғалымы Д. Банзаров (1822-1855) еді. Ол өзінің 1846 жылы жарық көрген «Қара сенім немесе моңғолдардағы шамандық» атты еңбегінде шаманизмді моңғолдардың буддизмді қабылдағанға дейінгі «көне халықтық діні» деп көрсетеді [4, 4 б.].

Атақты түрколог В.В. Бартольд өз зерттеулерінде, ежелгі түрік руникалық жазбаларында шамандар туралы еш нәрсе айтылмағанын атап өтеді [5, 27 б., 430 б., 472 б.]. Ал діндер тарихы саласында беделді тұлға ретінде қабылданған М. Элиаде, шаманды дін қызметкері деп санамайды. Ол шамандарды негізінен мистиктердің қатарына қосады. М. Элиаде өзінің «Шаманизм» атты еңбегінде: «Шамандық Орталық және Солтүстік Азияның діни өмірінде үстемдік еткенімен, бұл кең-байтақ аймақтың діні емес. Кейбіреулердің солтүстік халықтары мен түрік-татар халықтарының діндерін шаманизм деп қабылдауына себеп болған нәрсе салғырттық пен шатасу» [3, 25 б.] дейді. М. Элиаде осы еңбегінің алғы сөзінде шаманизмді дін ретінде танытса да, келесі бөлімдерінде тек қана экстаз техникасы деп айтады. Ал шаманды болса, ең алдымен, өзінің арнайы әдістері арқылы экстазға жету жағдайында, рухының көкке көтерілуі, жер асты әлеміне түсуі және сол жерлерде жүруі үшін тәнін тастап кететінін сезінетін транс шебері деп көрсетеді. Й. Кулиану болса шаманизмге: «Адамдар әлеміне параллель, бірақ көзге көрінбейтін рухани әлеммен байланысты және адамдардың істерін басқаруда рухтардың қолдауын қамтамасыз етуден

тұратын экстатикалық және тәуіпшілдік әдістердің жиынтығы» [6, 90 б.] деген анықтама береді.

Француз ғалымы Ж.-П. Ру, түрік-моңғол көшпелілерінің дінін екі түрге бөліп көрсетіп, біріншісі – империялық, ұлттық, мемлекеттік (*impériale, nationale, étatiste*), екіншісі – халықтық және отбасылық (*populaire et familiale*). Біріншісін, ол «Тенгризм» (*Tängrisme*) деп атайды және ол ірі тайпалық одақтар құрылғанда, Тәңір культінің маңызы артып, бас абыздың қызметін одақты басқарған қаған өз қолына алған кезде туындайды [7, 206-207 б., 8, 7 б., 20 б.] дейді. Ж.-П. Рудың замандасы Г.Дёрфер түрік-моңғол халықтарының дәстүрлі дінін «тотемистік» (*die totemistische*), «шаманистік» (*die schamanistische*) және «теңгристик» (*tängriistische*) деп үш «қабатқа» бөліп көрсетеді [9, 580 б.].

Түркияда көне түрік діні бойынша алғашқы зерттеулерді З. Гөкалп жүргізді. Ол өз зерттеулерінде бұл дінді шаманизм деудің орнына «Тойинизм» деп атауды ұсынды. Бұл пікірін, ол «олар (яғни түріктер) дін білгірін «тойин» де атайды» дейтін Джувейнидің «Тарих-и Джихангуша» атты еңбегіндегі дерекке негіздейді [10, 40-41 б.]. Алайда Джувейнидің ол жерде буддисттерді айта тұрған болса да, З. Гөкалп көне түрік діні мен шаманизм арасында айырмашылықтың барын алғаш болып байқағандардың бірі деуге болады. Дегенмен бұл көзқарас бастапқыда қолдау таппайды. Мәселен, А. Инан «Тарихтағы және қазіргі кезде шаманизм. Материалдар мен зерттеулер» атты еңбегінде, түріктердің ескі дінін шаманизмді атайды [11]. Түркия Республикасы құрылған алғашқы жылдарда түрік мәдениетіне қатысты маңызды еңбектерінде А. Инан, түріктердің көне діні ретінде шаманизмді қана атап қоймай, мұсылман түрік халықтарындағы шамандық элементтерді анықтауға тырысты.

Көне түрік дінімен тікелей айналыспаса да, селжұқтар дәуірін зерттеуші

тарихшы болған О.Тұран, шекаралас аймақтарда тұратын түріктер басқа діндер мен мәдениеттердің ықпалына ұшырағанымен, негізгі бөлігінің шаманист болып қалғандығын айтады. Алайда ол көне түріктерде шамандықпен қатар, бір Құдай сенімі де болғаны атап өтеді [12, 48-53 б.].

Басқа бір түрік зерттеушісі Дж. Шенер, «Шаманизм исламға дейінгі түріктердің діні» атты еңбегінде шамандықты көне түріктердің діні деп қана емес, оны адамзаттың ең көне діндерінің бірі деп көрсетуге тырысты [13, 18 б.]. Дж. Шенер өз еңбегінде шамандыққа дін, шаманды да осы діннің абызы деп көрсеткенімен, шамандықты ол тәңірлік дін деп айтпайды. Шаманизмнің сиқыршылықпен бақсылыққа негізделгенін айтады. Сондай-ақ ол шаманды адамдар мен рухтар әлемі арасындағы дәнекер деп түсіндіреді. Оның көне түрік дініне қатысты пікірлеріне В.В. Радловтың қате тұжырымы әсер еткені анық байқалады.

Алғаш рет қазақ тарихында шаманизм тақырыбын зерттеген Ш.Уәлиханов оны қазақтардың исламға дейінгі діні деп есептеген. Ол өзінің «Қырғыздарда шамандықтың іздері» атты мақаласында: «Жалпы шаманизм дін ретінде әлі зерттелмеген тақырып» дей келе, «Аспан – шамандықтағы ең жоғары құдай. Көктәңірі – «көгілдір аспан». Қырғыздарда бірінші сын есім [көк] көрінетін, анық деген мағынаны білдіреді, ал зат есім (тәнірі) Алла мен Құдай (Худа) сөздерінің синониміне айналған» [14, 48 б., 58 б.] деп тұжырымдайды. Халық жазушысы С. Мұқанов та ислам дініне дейінгі қазақтың сыйынған діні шаманизм екенін және оның сарқыншақтарының Совет өкіметі орнағанға дейін сақталып қалғанын айтады [15, 124 б.].

Өз кезегінде түріктердің дінін шаманизм деп бағалаудың себебін қазақстандық зерттеуші Н. Аюпов былай деп түсіндіреді: «Еуроцентристік көзқарас тәңіршілдікті [көне түріктердің дәстүрлі діні] шаманизмге жақын паганизмнің

бір түрі ретінде көрсетеді (кейде тәңіршілдік пен шаманизмді бір деп санайды), ал Тәңірді тек аспан ретінде түсінеді. Бұл көзқараста тәңіршілдіктің анимистік негіздеріне баса мән беру, оны табиғи дін ретінде түсіну басым. Мұндай түсініктер орыс және батыс түркологиясы өкілдерінің көзқарастары негізінде дамыды» [16, 12-13 б.]

Осылайша түріктердің көне діні шамандық, тіпті тотемизм екенін алға тартатын көптеген зерттеушілердің барын байқауға болады. Алайда орта ғасырлардың өзінде-ақ көне түріктер мен моңғолдардың дінін қарабайыр пұтқа табынушылық пен шаманизмнен ажыратып көрсеткен ғалымдар болды. Солардың бірі ағылшын теологы әрі философы Р. Бэкон (1214-1292) еді. Дереккөздер ретінде францискандық миссионерлер Г. Рубрук пен П. Карпинидің саяхатнамаларын пайдаланған Р. Бэкон, түріктер мен моңғолдардың дінін политеизм немесе монотеизм деп нақты атамай, екі сенімнің арасындағы өтпелі дін деп көрсетеді [17, 788, 806-807 бб.]. Бұл Ж.-П. Рудің түрік монотеизмін политеизммен астасып жатқан монотеизм деп сипаттауына ұқсас жағдай [18, 102 б.].

Ал кейбір зерттеушілер, көне түрік діни жүйесінің дуалистік сипатқа ие екендігін айтады. Мәселен, С. Рейнах алтайлықтардағы моңғол дәуірінің ықпалында пайда болған Эрликті Бай Үлгенге қарама-қарсы қойып, түрік дінін дуализм деп атайды [19, 224 б.]. Түрік әлеуметтанушысы Х. Зия Үлкен де осыған ұқсас өз ойларын айтқан. Оның пікірінше, байырғы түріктер дуалистік, бірақ үйлесімді аспан-жер дінін ұстанған. Бұл дуалистік құрылым кейінірек Көк Тәңірі сенім жүйесінде өз орнын тапқан. Манихейлік ілімнің негізінде, Эрликті, яғни Жер Тәңірін Көк Тәңіріге қарсы қойған. Алайда түріктердің дуализмі монизмге айналуға өте қолайлы болған. Осы себепті олар қарама-қайшы екі ұстанымға негізделген манихейлік көз-

қарастан бас тартып, кейіннен мұсылман болған. Сондай-ақ Х. Зия Үлкен, Якут шамандығы мен көне түрік дінінің арасында ешқандай байланыс жоқ деп есептейді [20].

Басқа бір түрік зерттеушісі Я. Калафаттың ойынша, шамандық дегеніміз - Орталық және әсіресе Солтүстік Азияның діни жоралғыларында айтарлықтай үстемдік еткен сансыз ырымдар, мистикалық-магиялық әрекеттер, емшілік, болжау, аруақтармен байланысу, жоғалған рухты табу, марқұмның рухын қайтару, рух шығару, сиқырлау, тәуіпшілдік, экстаз және трансқа түсуден тұратын сенім жүйесі. Бұл сенім жүйесі ғасырлар бойы бір географиялық аумақты бөліскен Көк Тәңіріне деген сеніммен қатар Ислам және Христиандықпен өте астасып жатқан құрылымға ие. Осы себепті мұсылман немесе христиан дінін ұстанатын бақсыларды Орта Азияның көптеген елдерінде кездестіруге болады. Мысалы, Хакасияда христиан бақсылары бүгінгі күні де қоғамдағы өз қызметтерін атқаруда. Осыдан-ақ бақсының дін адамы емес, тек экстаз мен трансқа түсудің шебері немесе емші екендігін аңғаруға болады. Бұл тұрғыда «шаман» типінен басқа түркілік төл «қам» ұғымы да барын ескерген жөн. Өйткені ерте замандарда қытайлар, моңғолдар мен тибеттіктер өздерінің емші-тәуіптерін шаман типінде қабылдаған, ал «қам» типі емшілер тек түріктерде болған. Бүгінде алтайлықтар осы «қам» атауын сақтап қалды. Шамандар емшілікпен айналысқанда ерекше дауылпаздарды пайдаланса, қамдар көбінесе қобыздарды қолданған. Осы тұрғыдан алғанда, шамандар мен қамдар іс жүзінде бір-біріне ұқсамайды. Метафизикалық мағынада бұл екі типтің дәнекерлік қызметтері де бір-бірінен ерекшеленеді. Шаман адамдар мен рухтар әлемі арасында дәнекерлік қылса, қам адамзат пен Тәңір арасын да байланыстырған [21, 9 б.].

Түрік тарихшысы И. Кафесоглу да осы пікірді құптап, «Түріктің ұлттық мәдениеті»

деген еңбегінде шамандардың дін адамы болмағанын, олардың тек діни және сиқырлы әрекетерді қолданатын транс шеберлері болғанын көрсетеді. Шаман мен қамның бір-біріне ұқсамайтын мистиктер екеніне тоқталған И. Кафесоғлу, шамандықты көне түрік сенім жүйесіне жатқызбайды. Ол шамандықтың көне түріктер сенген Тәңірі және Жер-Су нанымдарына еш қатысы жоқ екенін айтады. Түріктердің Көк Тәңірінің сенім жүйесі мен шамандық арасындағы таңғаларлық үйлесімділік себебін олардың ата-бабалар культі, өлілер культі сенімдерін шамандықтың пайдалануы деп түсіндіреді [22, 300-302 б.].

Демек, шаман (бақсы) дегеніміз – Сібір мен Орта Азия халықтарында науқастарды емдеу, өлгендердің рухымен байланыс құру, жын шығару, шаман рухтармен күресу сияқты істерді атқарушы тұлға. Шамандардың осындай істері негізінде қалыптасқан шаманизмді күрделі діни жүйе деуге келмейді. Сондықтан да Ж.-П. Ру «Шаманизм дін емес, әдіс» дейді [23, 59 б.]. Түріктер бұл құрылымды дін ретінде қабылдамаған. Көне түріктер монотеизмге сенген. Бұл сенім үстемдік ететін аумақ ұланғайыр кеңістікті алып жатқандықтан өзге наным-сенімдер мен ырымдар араласты, осылайша түріктер арасында шамандық пайда болып, таралды. Ал көне түріктердің монотеизмді ұстанғаны жайындағы мәліметтер Ж.-П. Рудың айтуынша, IX ғасырда қытай жылнамаларында кездеседі [18, 60 б.]. Сондықтан көне түріктер исламға дейін монотеистік сенімде болғанын және кейбір зерттеушілер атағандай, бұл сенімді «шаманизм» деудің қателік екенін байыптаймыз.

II Көк Тәңірі сенімі.

Ескі замандардан бері түріктер жаратушыны, Махмұд Қашқари жазғандай, аспанды да, құдайды да білдіретін «тәңір» деген сөзбен атаған [24, 377 б.]. Тоныкөк жазбасында «түрік тәңірі» деген ұғым

да кездеседі. Тіпті барлық түрік тайпалары әлемдік діндерді таныған кезде де бұрынғыдай осы «тәңір» сөзін қолдануды жалғастыра берген. Қазіргі кезде барлық түрік халықтарында осы өте көнеден келе жатқан «тәңірі/тәңір» сөзі «теңгри» «танара», «тәңре», «танры», «тэнгири», «тейри», «теңри», «таңқыр», «теңир» түрінде қолданылады. Бұл сөзді шумер тіліндегі «дингир» [25, 66 б.] және қытай тіліндегі «Тиен» [7, 60-62 б.] сөзімен байланыстыратын зерттеушілер де бар.

Көк Тәңіріне сену көне түрік дінінің негізін құрайды. Кейбір зерттеушілер Көк Тәңіріне деген сенімнің жер өңдеуге еш қатысы жоқ, мал шаруашылығымен және аңшылықпен айналысатын көшпелі қоғамдарға тән наным болуы мүмкін, сондықтан оның қайнарын Азия даласынан іздеу керек дегенді айтады. Француз ғалымы Ж. Дюранд «Көшпелілерге монотеизмге (бірқұдайшылдыққа) деген ұмтылыс тән, олар көз жетпейтін, көңіл арбаған көгілдір кеңістіктен қуат алады, ал қоғамға қауымдасуының патриархалдық негізде ұйымдастырылуы олардан Құдай-әкені талап етеді.....» – деп ой тұжырымдайды [26, 625 б.]. X ғасырда атақты араб саяхатшысы Ахмад ибн Фадлан, оғыздардың қиналған сәтте көкке басын көтеріп, «Бір Тәңірі» дейтіндерін жеткізеді [27, 92 б.]. Көне түріктер жалғыз Көк Тәңірді ғана мойынсұнуға тиісті күш деп санаумен қатар, күн, ай, ата-баба рухын киелі санап, отты, суды, топырақты да қастерлеген. Осыдан Құдайға табыну, құрбан шалу сияқты әртүрлі рәсімдерден тұратын бұл діни жүйенің түріктер арасында алғашқы кезеңдерден бастап қалыптасқаны байқалады. Жер-Суға байланысты зерттеуші-ғалымдар тарапынан үш түрлі көзқарас қалыптасқан.

– Жер-Су – «жер мен су рухтарының» қосындысы, бірлігі. Байырғы түрік терминіне мұндай анықтаманы алғаш В. Томсен ұсынды. Оның анықтамасы дінтану аспектісінде кейін түрлі талдаулар мен түсіндірмелердің бастамасы болды.

– Жер-Су – түріктердің басты құдайының бірі.

– Жер-Су – отан, туған жер туралы абстрактілі ұғым.

Ж.- П. Ру, В. Радлов, П. Мелиоранский, И. Стеблева секілді зерттеушілер бірінші және екінші тұжырымды дәлелдесе, С. Малов, Л. Потапов, М. Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы, С. Ақатай, Н. Аюпов сынды ғалымдар отан, туған жер туралы ұғым деген пікірді қуаттайды.

М. Элиаде түріктердің Тәңірді адамдар мен көрінетін және көрінбейтін күллі нәрселердің жаратушысы деп санайтынын айтады [28, 285 б.]. Көне түріктер Тәңірінде антропоморфтық сипаттар жоқ, сондықтан олар оны суреттеп, мүсіндемеген. Мұны XIII ғасырда Моңғол империясына келген У. Рубруктың түріктерге қойған сұрақтарына алған жауаптарынан анық көруге болады. У. Рубрук: «Мен олардан Құдайға сене ме деп сұрадым. «Біз тек бір Құдайға сенеміз», – деді олар [түріктер]. «Құдай рух па, әлде дене ме?» деп сұрадым. «Біз Құдайдың рух екеніне сенеміз», – деді ол. «Сендер оны адам кейпінде елестетесіңдер ме?» дедім. Ол: «Ешқашан» деді [29, 155 б.].

Сондай-ақ түріктер Тәңірге мәңгі және құдіретті, қағандарға күш пен құт беретін, ғарыштық тәртіп пен қоғамдық жүйені реттейтін, адамдардың тағдыры белгілейтін күш деп сенді. Дегенмен Көк Тәңірі адамдардың ісіне тікелей араласпайды, тек қоғамдық жүйе бұзылса ғана қағанға оны қайта қалпына келтіруге көмектеседі. Осы ерекшеліктеріне байланысты кейбір зерттеушілер, түрік Тәңірін деистік құдай немесе Deus Otiosus (яғни «бейтарап құдай») деп сипаттайды [30, 342 б.; 18, 94 б.].

Кейбір түрік эпостары мен аңыздарында Тәңірдің балалары туралы айтылғанымен, түріктердің құдай туралы түсінігінде иерогамия жоқ [25, 66 б.]. Басқаша айтқанда, түріктердің Тәңірі Ежелгі Ассирия, Бабыл, Грек және Рим құдайлары сияқты үйленбейді. Негізінде

түріктердің менталитетінде, тіл логикасында семит және үндіеуропалық тілде сөйлейтін халықтардағыдай тек категориясы жоқ. Сондықтан түріктер ғаламды тұтастай түсінеді, еркек пен әйел айырымын жасамайды.

Орта Азия түрік тарихы мен мәдениетін зерттеуші ғалым Б. Өгелдің пікірінше, түріктердің Көк Тәңір сенімінде болуларына, олардың қоғамдық тәртібі мен өмір үлгілері әсер еткен. Көк Тәңірі сенімі түрік қоғамында билік пен тәртіптің пайда болуында маңызды рөл атқарған [31, 55 б.].

Байырғы түріктерде жоғары Тәңір туралы түсінік болуымен қатар, бұл тақырыптағы мәліметтерден түріктердің алғашында көк Тәңірді аспанмен бір деп ойлағанын, уақыт өте келе оны аспаннан ажыратып, ұлы болмыс ретінде елестеткенін көруге болады. Өйткені түріктің «Тәңірі» сөзі Құдайды да, көк аспанды да білдіру үшін қолданылған. Осы орайда Х. Таню «Көк Тәңірі» ұғымында қолданылған «Көк» құдайды білдірмейтінін, оның ұлылық мағынасында қолданылған сын есім екенін, сондықтан Көк Тәңір деген көк аспан емес, ұлы құдай дегенді білдіреді дейді [32, 15 б.]. Қ. Сартқожаұлы «... XI ғасырдан бұрын түріктер «көк» сөзін төмендегідей бес түрлі мағынада қолданып келгенін біз жақсы білеміз.

1. kök – көк (өң-түс)

2. köök – көөк (аспан)

3. kök – (шөп)

4. kök – негіз, арғы түбі, іргесі

5. kök – көктеу, бекіту» – деп жаза келе, köök – көөк (аспан) қарапайым аспан емес, киелілікті, қасиеттілікті білдіреді. Тәңірінің елшісі бөріні көк бөрі деп атаған. Бөрінің табиғи өңі сұр. Олай болса, «köök» Тәңірден болған, Тәңірден жіберген, содан жаратылған деген ұғым береді. Жоғарыдағы бұл талдаулар арқылы төмендегі қорытындыға табан тірейміз:

1. Орнатқан қағанатын «tög+ük=tügük» (қуатты өкімет, қуатты билік) деп атаған

қыпшақ тайпасынан шыққан билеуші топ билікті Жаратушы-жаратқан () бір Тәңірдің атынан жүргізіп отырған. Сөйтіп, билік жүргізу бір Тәңірдің ісі екенін осы киелі (сакралды) «көөк» атауымен халық санасына сіңіріп отырған.

2. Онымен қатар билік иелері Тәңірден болған, тәңірден жаратылған, Тәңірдің адамзатқа жіберген өкілі хан тұқымы екенін киелі «көөк» атауы арқылы санаға сіңірген. Сондықтан да, Бұмын, Істемі қағанның ұрпақтары батыс, шығыс Түрік қағанаттарының хан тағына отырып, билік жүргізгенде «ашна» (көөк) атауын қағандық лақап атауына қосып қолданып отырған деп тұжырымдаймыз» – дейді [33, 66-67 б.].

Сонымен бірге «көк» сөзі Оғыз қаған дастанында ұлы, аспан, көк (түс) мағыналарында, ал Орхон ескерткіштерінде жоғары және көк (түс) деген мағыналарда қолданылған. Ал «Тәңірі» сөзі Оғыз қаған дастанында Құдай мен аспан мағынасында, осы екі мағынадан басқа Орхон ескерткіштерінде ұлы, жоғары деген мағыналарда қолданылған [34, 313 б.]. Көк түстің киелі негізі қазақ танымында жақсы сақталған. Қазақ халқында текті адамдардың ұрпағын қаракөктің тұқымы деп айтуының негізі осы түркілік дүниетанымдағы көк архетипімен астасып жатыр. Әулие-әмбиелер, хан-сұлтандар мен әйгілі билер, батырлардың мазарлары мен кесенелерінің күмбездері де көк түспен боялған.

Қазақтар өмірді көк түспен байланыстырды. Мәселен, өсімдік әлемінде жасыл деген ұғым бола тұра шөпті көк деп айтады, «көкті жұлма көктей соласың» деген сөз тіркестері кездеседі. Көк шыбықты, көк шөпті жұлға, ағашты орынсыз кесуге болмайды оның киесі ұрады деп түсінілді. Көктеу деген түсінік тіршіліктің тоқтаусыз жалғасы өсіп-өркендеу рәмізі. Ал «көк соққыр», «көк келсін» деген сөз тіркестері – «Тәңірінің қаһары тисін» деген мағынада айтылады. «Көк қасқа сою» – құрбандық шалу-

ды, яғни сенімнің әдет-ғұрыптық жағын көрсетеді.

Түріктерде Тәңірі әрқашан жоғарғы болмыс ретінде діни жүйенің негізін құраған. Ғұндар дәуірінде Көк Тәңір сенімінің қалыптасуында қытайлық сенімнің үлгі ретінде алынғаны туралы көзқарастар бар. Өйткені бұл бір географиялық кеңістікте өмір сүрген халықтардың мәдени өзара әрекеттестігінің нәтижесі [22, 61 б.]. Дегенмен осы аспектідегі сауалдардың даулы әрі нақтыланбағанын, ықпалдың қай тараптан қай тарапқа қарай жүргенін саралау үшін терең талдаулар қажет екенін бағамдаймыз. Кезіндегі өзінің ұлы көршілерінің жетістіктері мен дүниедегі алғашқы жаңалық атаулының бәрін қытайлық төлтума болмыс ретінде көрсететін шектен шыққан әсіреидеологияның кесапат сипаты да бұған кедергі болары айқын.

Тәңірге деген сенім әсіресе ұлы империялар құрылған кезде жалпы культке айналды. Императорлық кезеңдердегі жазбаларда Көк Тәңірі әрқашан жаратушы, трансценденттік жоғарғы күш және ғарыштық тәртіптің, қоғамдық құрылымның, адам тағдыры мен өлімнің оның еркінде болатын Құдай ретінде көрсетіледі [34, 39-40 б.].

Түріктер арасында Тәңір ешқашан материал болмыс ретінде қарастырылмаған. Түріктерде Тәңірдің суреті мен пішіні туралы түсініктер болмаған, Тәңір абстрактілі сипатқа ие болған. Көк түріктердің жазбаларында «Тәңірі-Тэг-Тәңірі», яғни «Тәңірге ұқсаған Тәңір», яғни «Өзіне ұқсас Құдай» сияқты ұғымдар кездеседі. Бұл мәліметтерге сәйкес, түріктер Тәңірді жаратылған еш нәрсеге ұқсатпаған. Бүкіл жер бетін қамтыған Тәңірі барша адамзаттың құдайы және бәрін билеуші. Оқиғаларға тікелей емес, жанама түрде араласады [23, 93-96 б.].

Орхон ескерткіштерінде Көк Тәңірінің сипаттары туралы былай деп айтылады: «Тәңір бұйырғаны үшін өлетін ұлтты

Қорытынды

тірілттім. Жалаңаш қауымды киіндіріп, кедейлерді бай, азды халықты көп еттім». «Тәңірге ұқсаған Тәңір жаратқан Түрік Білге қаған (міне) менің сөзім». «Тәңірі қалады. Тәңірі білім берді...» «Тәңірі күш-қуат бергені үшін сол жерде найза салдым.» «Түрік ұлтының аты, даңқы жойылмасын деп, әкем қағанды, жары анадмы ұлық еткен Тәңірі, оларға ел берген Тәңірі, түрік ұлтының аты, даңқы жойылмасын деп мені ол Тәңірі қаған етіп (таққа) отырғызды». «Уақытты Тәңірі белгілейді, адам әрқашан өлу үшін пайда болған. Тәңірі тірілтуші» [35, 43-50-52-54-58-64 -101 б.б.]. «Түрік елі қағанын таба алмай, Қытайдан бөлінді, қағанды болды. Қағанын тастап, Қытайға бағынды. Тәңірі айтты: Мен қаған бердім, ол қағанын тастап, бағынышты болды. Бағынышты болғаны үшін Тәңірі өлтірді. Түрік ұлты жойылды, түрік ұлтының орнында ел қалмады.» [36, 36 б.]. Орхон ескерткіштерінде сондай-ақ, Тәңірдің бейнесі болмағанын, ешнәрсеге ұқсатылмағанын, мәңгілік, бастаусыз, ризықтандырушы, қағандарға құт беретінін және өз міндеттерін орындамағандарды да жазалайтынын білуге болады. Өлім де оның еркіндегі жағдай. Орхон ескерткішіндегі «Заманды Тәңірі жасайды, адам әрқашан өлу үшін туады» деген сөздерге сәйкес, Тәңірдің мәңгілік және адамның да ажалды екенін, ал оның уақытын Тәңірі белгілейтінін аңғаруға болады.

Көк Тәңірі туралы түсінік неолит дәуірінде пайда болғандықтан [37, 34 б.] ол қазірге кезге дейін өзінің бастапқы түрін сақтап қалды ма, жоқ па деген сұрақ өздігінен туындайды. Дегенмен егер біз тарихи даму заңдылығын мойындасақ, онда Тәңірі ұғымы да қарабайыр және белгісіз күйде қалмаған деп айта аламыз. Тіпті бұл өзгеріске кезінде әлемдік діндермен байланыстың да үлкен әсері болған. Алайда бұл әсерлер ешқашан Тәңір туралы түсініктердің негізгі мәнін өзгерте алмаған.

Көне түріктердің діні ғылымда барлық аспектілерімен белгілі емес және бұл белгісіздік бүгін де жалғасуда. Кең байтақ Еуразия даласында ғасырлар бойы тайпалар мен мемлекеттер арасында орын алған күрестердің нәтижесінде көптеген империялар құрылып және жойылып отырды. Осының нәтижесінде мәдениеттер бір-бірімен араласып, сіңісіп, жаңа мәдени синтез пайда болды. Буддизм, манихеизм, шаманизм сияқты діни-мистикалық құрылымдар түрік халықтарының арасында өмір сүріп, көптеген мемлекеттердің өмірінде өз іздерін қалдырды. Бұл іздер күні бүгінге дейін сақталған. Сондықтан осы тақырып бойынша зерттеу жүргізетін мамандар ешбір мәдениеттің әсеріне ұшырамаған дін немесе наным-сеніммен өмір сүретін халық, мемлекет немесе мәдени ортаны іздемеуі керек. Мәдениеттер өте аралас аймақта терминология жұмыстары да кейде оң нәтиже бермеуі мүмкін. Мәселен, алдымен шамандықты дін етіп, кейін оны түріктерге тән деп айту үлкен қателік және бұл қателікті көптеген шетелдік және жергілікті антропологтар, зерттеушілер, мамандар қайталауда. Бұл мәселені нақтылау қажеттілігінің тағы бір себебі – шамандықтың әдет-ғұрыптары жағынан қарабайыр тайпаларға ғана тән сипаттарға ие болуы еді. Осы тұрғыдан кейбір еуроцентристік көзқарастағы зерттеушілердің көне түріктерді шаман деуінің астарында оларды қарабайыр, өркениеттен ұзақ халық деп қабылдау және өзгелерді осыған сендіру жатқан болуы әбден мүмкін. Соңғы кездегі зерттеулер шамандықты түріктердің көне діні емес, тіпті ол дін де емес екенін дәлелдеп отыр. Сәйкесінше көне түріктерде Көк Тәңірі сенімі негізіндегі монотеистік сенім жүйесі болған деген қорытынды жасауға әбден болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Радлов В. В. Из Сибири: Страницы дневника. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.

2 Çoruhlu Y. Türk Mitolojisinin Anahtarları. – İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2002. – 256 s.

3 Eliade M. Şamanizm. – Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1999. – 561 s.

4 Банзаров Д. Черная вера, или Шаманство у монголов и другие статьи Дорджи Банзарова. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1891. – 129 с.

5 Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва, Наука, 1968. – 759 с.

6 Eliade M. Couliano İ.P. Dictionnaire des religions. – Paris, 1990. – 361 p.

7 Roux J.-P. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques [quatrième article] // *Revue de l'histoire des religions*. – 1956. – T. 150. – № 2. – P. 173–212.

8 Roux J.-P. La religion des Turcs de l'Orkhon, des VIIe et VIIIe siècles (premier article) // *Revue de l'histoire des religions*. – 1962. – T. 161. – No.1. – P. 1–24.

9 Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Bd. II: Türkische Elemente im Neupersischen. – Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1965.

10 Gökalp Z. Türk Medeniyeti Tarihi. – İstanbul, Güneş Matbaacılık, 1976. – 416 s.

11 İnan A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar. – Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. – 228 s.

12 Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi. – İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969. – 216 s.

13 Şener C. Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini. – İstanbul, Etik Yayınları, 2003. – 144 s.

14 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. 4 том. – Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 461 с.

15 Мұқанов С. Діни айтыстар // Қазақ бақсы-балгерлері. – Алматы, Ана тілі, 1993. – 224 б.

16 Аюпов Н. Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. – Алматы, КазНПУ им. Абая, Издательство «КИЕ», 2012. – 256 с.

17 Bacon R. Opus Majus. Trans. Robert Belle

Burke, Vol. II. – New York, Russell & Russell Inc, 1962. – 584 p.

18 Roux J.-P. Türklerin ve Moğolların Eski Dini. – İstanbul, İşaret Yay, 1999. – 349 s.

19 Reinach S. Orpheus: histoire générale des religions. – Paris, 1976. – 649 p.

20 Ülken H. Z. Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri // *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1969. – Cilt: XVII. – S. 1–28.

21 Kalafat Y. Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm-Şamanizm. – İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004. – 151 s.

22 Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. – Ankara, Ötügen Yayınları, 1997. – 454 s.

23 Roux J.-P. Orta Asya: Tarih ve Uygarlık. – İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2006. – 495 s.

24 Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-it Türk. – Ankara, Türk Dil Kurumu, 1986. – 524 s.

25 Eliade M. Traite d'histoire des religions. – Paris, Payot, 1974. – 393 p.

26 Durand G. Les structures anthropologiques de l'imaginaire. – Paris, Dunod, 1992.

27 Ахмад ибн Фадлан ибн әл-Аббас ибн Рашид ибн Хаммад. Рисалату ибн Фадлан. Ред. Сами әд-Дәһһан. – Дамаск, Әл-һашимия, 1379/1960. – 203 б.

28 Eliade M. Çev.: Güngör H. Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar // *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 1983. – №1 (1). – Pp. 283–288.

29 The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253–1255. – London, The Hakluyt Society, 1990. – 312 p.

30 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967. – 504 с.

31 Ögel B. Türk Kültür Tarihine Giriş, C. I. – Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978. – 495 s.

32 Tanyu H. İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı. – Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980. – 216 s.

33 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана, Арыс, 2007. – 301 б.

34 Doğan A. İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair // *Türkler Ansiklopedisi*. – C. III. – Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – Ss. 305–319.

35 Orkun H. N. Eski Turk Yazıtları. – Ankara, Turk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 962 s.

36 Ergin M. Orhun Abideleri. – İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970. – 157 s.

37 Poupard P. Les religions. – Paris, P.U.F., 1989. – 128 p.

Transliteration

1 Radlov V. V. Iz Sibiri: Stranicy dnevnika [From Siberia: Diary Pages]. – M.: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1989. – 749 s. (in Russ)

2 Çoruhlu Y. Türk Mitolojisinin Anahtarları [Keys to Turkish Mythology]. – İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2002. – 256 s. (in Turkish)

3 Eliade M. Şamanizm [Shamanism]. – Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1999. – 561 s. (in Turkish)

4 Banzarov D. Chernaja vera, ili Shamanstvo u mongolov i drugie stat'i Dordzhi Banzarova [Black faith, or Shamanism among the Mongols and other articles by Dorji Banzarov]. – SPb.: Tipografija Imperatorskoj Akademii nauk, 1891. – 129 s. (in Russ)

5 Bartol'd V.V. Sochinenija: v 9 t. T. V: Raboty po istorii i filologii tjurkskih i mongol'skih narodov [Works: in 9 vols. Vol. V: Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]. – Moskva, Nauka, 1968. – 759 s. (in Russ)

6 Eliade M. Couliano İ.P. Dictionnaire des religions [Dictionary of religions]. – Paris, 1990. – 361 p. (in French)

7 Roux J.-P. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques (quatrième article) [Tängri. Essay on the sky-god of the Altaic peoples (fourth article)] // *Revue de l'histoire des religions*. – 1956. – T. 150. – № 2. – P. 173–212. (in French)

8 Roux J.-P. La religion des Turcs de l'Orkhon, des VIIe et VIIIe siècles (premier article) [The religion of the Orkhon Turks of the 7th and 8th centuries (first article)] // *Revue de l'histoire des religions*. – 1962. – T. 161. – № 1. – P. 1–24. (in French)

9 Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. Bd. II: Türkische Elemente im Neupersischen [Turkish and Mongolian elements in New Persian with special consideration of older New Persian historical sources, especially from the Mongol and Timurid periods. Vol. II: Turkish Elements in New Persian]. – Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1965. (in German)

10 Gökalp Z. Türk Medeniyeti Tarihi [History of Turkish Civilization]. – İstanbul, Güneş Matbaacılık, 1976. – 416 s. (in Turkish)

11 İnan A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar [Shamanism in

History and Today. Materials and Studies]. – Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986. – 228 s. (in Turkish)

12 Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi [History of Turkish World Domination Idea]. – İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969. – 216 s. (in Turkish)

13 Şener C. Şamanizm Türklerin İslamiyet'ten Önceki Dini [Shamanism The Religion of Turks Before Islam]. – İstanbul, Etik Yayınları, 2003. – 144 s. (in Turkish)

14 Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah [Collected works in five volumes], Vol. 4. – Alma-Ata, Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetsoj jenciklopedii, 1985. – 461 s.

15 Mukanov S. Dini ajtystar // Kazak baksy-balgerleri [Religious poetry // Kazakh healers]. – Almaty, Ana tili, 1993. – 224 b. (in Kaz)

16 Ajupov N. G. Tengrianstvo kak otkrytoe mirovozzrenie [Tengrianism as an open worldview]. – Almaty, KazNPU im. Abaja, Izdatel'stvo «KIE», 2012. – 256 p. (in Russ)

17 Bacon R. Opus Majus. Trans. Robert Belle Burke, Vol. II. – New York, Russell & Russell Inc, 1962. – 584 p.

18 Roux J.-P. Türklerin ve Moğolların Eski Dini [Ancient Religion of Turks and Mongols]. – İstanbul: İşaret Yayınevi, 1999. – 349 s. (in Turkish)

19 Reinach S. Orpheus: histoire générale des religions [Orpheus: general history of religions]. – Paris, 1976. – 649 p. (in French)

20 Ülken H. Z. Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri [Traces of Ancient Cultures in Anatolian Customs and Traditions] // *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 1969, – Vol. XVII. – Pp. 1-28. (in Turkish)

21 Kalafat Y. Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm-Şamanizm [Kamizm-Shamanism from Altays to Anatolia]. – İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004.-151 s. (in Turkish)

22 Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü [Turkish National Culture]. – Ankara, Ötügen Yayınları, 1997. – 454 s. (in Turkish)

23 Roux J.-P. Orta Asya: Tarih ve Uygarlık [Central Asia: History and Civilization]. – İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2006. –495 s. (in Turkish)

24 Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lügat-it Türk [Compendium of the languages of the Turks]. – Ankara, Türk Dil Kurumu, 1986. – 524 s. (in Turkish)

25 Eliade M. Traite d'histoire des religions [Treatise on the history of religions]. – Paris, Payot, 1974. – 393 p. (in French)

26 Durand G. Les structures anthropologiques de l'imaginaire [The anthropological structures of the imaginary]. – Paris, Dunod, 1992. (in French)

27 Ahmad ibn Fadlan ibn al-Abbas ibn Rashid ibn Hammad. Risalat al- Fadlan [Ibn Fadlan's Account]. Red. Sami ad-Dahhan. – Damascus, al-hashimija, 1379/1960. – 203 p. (in Arabic)

28 Eliade M. Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar [Heavenly Gods in Central Asia and Northern Tribes]// *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 1983. - №1 (1). - Pp. 283-288. (in Turkish)

29 The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253–1255. – London, The Hakluyt Society, 1990. - 312 p.

30 Gumilev L.N. Drevnie tjurki [Ancient Turks]. – M.: Nauka, 1967. - 504 p. (in Russ)

31 Ögel B. Türk Kültür Tarihine Giriş [Introduction to Turkish Cultural History]. - Vol.

I. - Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınevi, 1978. - 495 p. (in Turkish)

32 Tanyu H. İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı [One God Belief in Turks Before Islam]. – Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, 1980. - 216 s. (in Turkish)

33 Sartkozhauly K. Bajyrgy turik zhazuynyn genezisi. – Astana, Arys, 2007. – 301 p.

34 Doğan A. İslamiyetten Önceki Türk İnancına Dair [On Turkish Belief Before Islam]// *Türkler Ansiklopedisi*. - C. III. – Ankara, Yeni Türkiye Yayınevi, 2002. - Pp. 305-319. (in Turkish)

35 Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları [Ancient Turkish Inscriptions]. – Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınevi, 1994. - 962 s. (in Turkish)

36 Ergin M. Orhun Abideleri [Orkhon Monuments]. – İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970. - 157 p. (in Turkish)

37 Poupard P. Les religions [Religions]. – Paris, P.U.F., 1989. - 128 p. (in French)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТТАР

<i>Тұңғыш Талғатұлы Абылов</i>	аға оқытушы, PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Айымжан Әбуқызы Рыскиева</i>	аға оқытушы, философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Қайрат Айтбекұлы Затов</i>	философия ғылымдарының докторы, доцент, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Тунғыш Талғатович Абылов</i>	старший преподаватель, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
<i>Айымжан Абуовна Рыскиева</i>	старший преподаватель, Кандидат философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
<i>Кайрат Айтбекович Затов</i>	доктор философских наук, доцент, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
<i>Tungysh Abylov</i>	Senior Lecturer, PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan
<i>Aiympzhan Ryskieva</i>	Senior Lecturer, Candidate of Philosophical Sciences, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan
<i>Kairat Zatov</i>	Doctor of Philosophical Sciences, Associate professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan